

УДК 34.096

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ, ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРЬКОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Прокопанич Г. К.

Вищий господарський суд України

У статті опрацьовані наукові дані, які висвітлюють сучасний стан використання спеціальних знань в кримінальному, цивільному та господарському судочинстві. Досліджено існуючі наукові визначення поняття спеціальних знань та досліджено проблемні питання рівнів та форм використання цих знань. Узагальнено наукові та організаційні аспекти використання спеціальних знань в господарському та кримінальному процесі.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, експерт.

Із становленням судочинства в Україні виникла гостра необхідність в широкому використанні різноманітних засобів доказування, серед яких визначну роль відіграє судова експертиза, що призначається у справах про господарські та цивільні спори та кримінальні провадження, вирішення яких становить компетенцію господарських, цивільних та кримінальних судів. Зусиллями багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених розроблялися в цих процесах основи доказування з використанням спеціальних знань, створювалася теорія судової експертизи, запроваджувалися ідеї, що відображали сутність і значимість дотримання прав сторін під час призначення й проведення судових експертних досліджень. Основам дослідження проблем використання спеціальних знань в адміністративному, господарському, кримінальному, цивільному судочинстві присвячено праці Л. Є. Ароцкера, В. Д. Арсеньєва, О. Ф. Аубакірова, Р. С. Белкіна, П. Д. Біленчука, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, Г. І. Грамовича, Л. Г. Грановського, В. М. Галкіна, А. А. Добровольського, А. Х. Давтян, А. В. Іщенко, І. І. Когутича, О. С. Козлова, Ю. Г. Корухова, М. М. Коченова, В. К. Лисиченка, Б. Ф. Ломова, А. Р. Лурії, Г. М. Надгорного, Л. М. Ніколаєнко, Ю. К. Орлова, І. Д. Петрухіна, М. С. Полевого, В. О. Попелюшка, В. О. Притузової, Л. М. Ракітіної, О. Р. Росинської, Т. В. Сахнової, М. Я. Сегая, М. О. Селіванова, З. М. Соколовського, Т. С. Таранової, М. К. Треушнікова, Ф. Н. Фаткулліна, М. О. Чельцова, В. І. Шиканова, О. Р. Шляхова, К. С. Юдельсона та ін.

Процес доказування, як і вся процесуальна діяльність у цілому, регламентовані законом. Питання, пов'язані з доказуванням (про забезпечення доказів, гарантії прав сторін на надання доказів, про оскарження судових постанов, витребування додаткових доказів, про засоби доказування тощо) в багатьох випадках по-різному врегульовані в кримінальному, цивільному та господарському процесуальному законодавстві, що й визначає проблема неоднакових підходів до правового врегулювання рівнозначних процесуальних відносин й гарантій прав сторін, а також ролі суду в

процесі доказування. Серед питань надійного і максимального наукового забезпечення правосуддя в широкому розумінні цього слова, мабуть, найперше місце посідає система нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій щодо ефективного використання в процесі доказування спеціальних знань. Це цілком зрозуміло, оскільки вирішення переважної більшості ситуацій, які виникають в процесі правового регулювання, вимагає опори на ґрунтовні, досконалі знання, здобуті людством протягом всього його існування. Такого роду знання, які виходять за межі звичних, побутових знань, дають можливість, за всіх інших умов, здійснювати грамотне і справедливе правосуддя. Ці знання одержали в праві офіційне найменування спеціальних і вимогу розмежування їх в наукознавчому та процесуальному значеннях. Слід чітко відмежовувати в функціональному сенсі спеціальні знання як результат професійної підготовки і певну спеціалізовану освіченість окремих людей від передбачених процесуальними законами спеціальних знань, які, маючи за своїм змістом повну тотожність з першими, можуть використовуватись у точно встановлених законом формах і межах. Тобто повністю індиферентні до становища носія цих знань і їх споживачів, вони перетворюються на процесуально-правову категорію, використання якої передбачено лише визначеними суб'єктами і у встановлених процедурах, що у кожному випадку їх застосування вимагає наявності одного з передбачених суб'єктів, засвідчення його компетентності, а також узаконених шляхів одержання бажаного результату.

Особливого значення в процесі збирання, перевірки та оцінки доказів в господарському, цивільному та кримінальному судочинстві набуває судова експертиза як одна із форм використання спеціальних знань в судочинстві. Головним критерієм розмежування форм використання даних природничих та технічних наук в господарському, цивільному та кримінальному судочинстві є доказове значення результатів їх використання, тому що доказування становить головну сутність будь-якого процесу, й чітке визначення місця, значення й змісту кожної з форм має найважливіше практичне значення. Залежно від доказового значення результатів застосування спеціальних знань в господарському, цивільному та кримінальному процесі вони поділяються на: процесуальні форми (використання спеціалістів у огляді документів, речей; використання спеціалістів у межах проведення судових експертиз, використання самим суддею наявних у нього спеціальних техніко-криміналістичних знань в ході його офіційної діяльності); непроцесуальні форми (консультативна діяльність фахівців, виконання різноманітних доручень судді технічного характеру, неофіційна робота з доказами). Залежно від джерела регламентації форми застосування спеціальних знань можна поділити: форми, безпосередньо передбачені ГПК, ЦПК та КПК; форми, про які є лише згадки у процесуальному законодавстві; форми, що не передбачені ГПК, ЦПК та КПК.

Залежно від характеру застосування спеціальних знань суб'єктом доказування, який використовує в доказуванні ці знання, форми поділяються на: форми безпосереднього застосування суб'єктами доказування спеціальних знань; форми опосередкованого застосування. Отже, на нашу думку, необхідно визначити три процесуальні форми застосування спеціальних знань в господарському, цивільному та кримінальному процесі залежно від суб'єктів, що ними володіють: судді, спеціаліста, експерта.

Основна функція спеціаліста – консультування з різноманітних питань. О.Ю.Бутирін підкреслює відмінність в характері діяльності спеціаліста по відношенню до експерта, зазначаючи, що спеціаліст дає консультацію в усній або письмовій формі, виходячи з професійних знань, без проведення спеціальних досліджень, що призначаються ухвалою суду [1,с.17]. Участь спеціалістів нормами ГПК, на відміну від участі експертів, прямо не передбачена. До спеціалістів звертаються представники сторін, а результатами таких непроцесуальних звернень є письмові висновки та клопотання про виклик в господарський суд тієї або іншої обізнаної особи. У постанові Пленуму ВГСУ окремо розроблені питання участі у судовому процесі відповідних спеціалістів, яких слід відрізнити від експертів. З приводу господарського судового процесу ВГСУ зазначив, якщо обставини справи свідчать про доцільність отримання пояснень спеціаліста з питань, що виникають під час розгляду справи, зокрема, з метою з'ясування її фактичних обставин, господарський суд може скористатися правом, наданим йому ст. 30 ГПК, і викликати відповідного спеціаліста для участі в судовому процесі, притому як у підготовці справи до розгляду, так і під час її розгляду [2].

Спеціалістам надано право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, брати участь в огляді та дослідження доказів. Відповідно до ч. 2 ст. 30 ГПК зазначені особи зобов'язані з'явитися до господарського суду на його виклик, сповістити про знані їм відомості та обставини у справі, подати на вимогу господарського суду пояснення у письмовій формі. Так, найчастіше в порядку ст. 30 ГПК до суду викликають працівників бухгалтерії, осіб, які здійснювали контроль за якістю продукції, спеціалістів з будівництва та ін. Незалежно від підходів до класифікації форм застосування спеціальних знань у господарському, цивільному та кримінальному судочинстві, так чи інакше основною формою є проведення судової експертизи. Висновок експерта, як і всі докази, має відповідати вимогам належності й допустимості.

Перевірка висновку експерта є практичною діяльністю процесуальної особи із встановлення належності до справи даних, які містяться у висновку, їх допустимості і достовірності. Така перевірка й оцінка включає аналіз дотримання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи; компетенції експерта (чи не вийшов він за межі своїх повноважень); достатності поданих експертові об'єктів дослідження; повноти відповідей на поставлені питання; відповідності висновків іншим фактичним даним; узгодженості між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експерта; обґрунтованості експертного висновку та його узгодженості з іншими матеріалами справи; відповідності висновку експерта поставленим питанням; повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта; належності до справи, допустимості і достовірності висновку як доказу.

Розглядаючи питання оцінки висновку експерта, В.В. Циркаль вказує на те, що в результаті оцінки висновку експерта можна прийняти одне з таких рішень: визнати висновок якісним, повним та обґрунтованим, таким, що має значення для правильного справи, і включити його до числа інших джерел доказів та використовувати при доведенні обставин справи; у випадках, коли експертиза буде визнана неповною або не досить зрозумілою, за клопотанням учасників судового розгляду чи за ініціативою слідчого або суду може бути призначена додаткова експертиза, проведення якої доручається тому самому або іншому експерту; коли ж висновок буде визнано

необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи чи з інших причин викликає сумнів у його правильності, при призначенні і проведенні експертизи допущені істотні порушення кримінального процесуального закону тощо, може бути призначено повторну експертизу, проведення котрої доручається іншому експерту [3, 67].

Висновок експерта оцінюється з позиції його обґрунтованості, повноти, доказовості, тобто в науково-фактичному відношенні, а також з огляду на його законність, відповідність процесуальним нормам при призначенні і проведенні експертизи, тобто в юридичному відношенні [4, 223]. Г.А. Самсонов називає дві групи положень, що підлягають оцінці: процесуальні й науково-методичні [5, 101]. Т.В. Аверьянова вказує на те, що оцінка висновку експерта – це не що інше, як оцінка доказів, логічна операція, що має вираз в оціночних судженнях. При цьому оціночні судження повинні спиратися на знання і практичний досвід слідчого (суду), насамперед в галузі процесу експертного дослідження, з тим, щоб правильно оцінити всі його критерії [6, 459].

До елементів оцінки експертного висновку відносять: оцінку процесуального порядку призначення й проведення експертизи; оцінку особи експерта; оцінку матеріалів, наданих на експертизу; оцінку повноти і наукової обґрунтованості висновку експерта; оцінку з огляду на зроблені висновки; оцінку правильності складання самого висновку; оцінку ймовірних помилок, яких міг припуститися експерт; оцінку наявних у висновку доказів з огляду на їх віднесеність до справи, допустимість та місце в системі інших доказів.

Перевірка процесуально-організаційних умов проведення експертизи передбачає з'ясування правильності її призначення і вибору експерта, дотримання правил підготовки матеріалів і об'єктів, виконання вимог закону щодо прав обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, а також роз'яснення прав та обов'язків експерту і дотримання вимог, що пред'являються до висновку. Слідчий, суд, суддя повинні з'ясувати: чи зазначені у тексті висновку передбачені ст. 102 КПК відомості про підстави призначення експертизи, щодо особи експерта, його попередження про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків і за надання завідомо неправдивого висновку; чи дотримані права обвинуваченого та інших учасників процесу при призначенні й проведенні експертизи; чи вказав експерт у висновку всі поставлені йому на вирішення питання, чи правильно він їх зрозумів, чи на всі з них дав відповіді, а якщо на якісь з питань відповіді не дав, то в чому полягає причина, чи не вийшов він за межі своєї компетенції, чи належать до спеціальності експерта наукові положення й методи, використані у дослідженні. Перевірка фактичної сторони висновку включає з'ясування правдивості збирання та оформлення матеріалів, повноти і точності опису об'єктів та інших матеріалів, які були використані експертом.

Висновок експерта та спеціаліста в теоретичному та практичному аспектах як засіб доказування відрізняються від інших груп засобів доказування, оскільки в них одночасно містяться ознаки засобів доказування, які закріплюють особисті докази, та засобів доказування, що фігурують на предметних носіях. Це має прояв в тому, що і у висновку експерта, і у висновку спеціаліста має місце вираження думки конкретних осіб, які не зацікавлені у вирішенні справи та які мають спеціальні знання щодо шуканого факту. Висновок експерта та висновок спеціаліста повинні надава-

тися до суду на паперовому носії й засвідчуватися власним підписом експерта чи спеціаліста. В той же час висновок спеціаліста не рівнозначний висновку експерта і не належить до джерел доказів.

Підкреслюючи зростаючу роль спеціалістів у судовому розгляді господарських та цивільних справ й кримінальних поведінь, необхідність розширення сфери застосування їхніх знань і навичок, варто вказати на неприпустимість змішування функцій спеціалістів з функціями експертів. Аналізуючи питання участі в судочинстві експерта і спеціаліста, як форм застосування спеціальних знань, слід зазначити, що хоча між експертизою та участю спеціаліста існують спільні риси (обидва суб'єкти – носії спеціальних знань, належать до так званих «обізнаних осіб», а також до однієї групи учасників процесу, і експерт, і спеціаліст діють в межах встановленої законодавством процедури), проте ототожнювати їх не дозволяють суттєві відмінності, які полягають у наступному: експертом може бути особа, яка має спеціальні знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва, пройшла відповідну підготовку і отримала кваліфікацію експерта з певних видів експертиз; як експерт може залучатися особа, яка відповідає вимогам, встановленим Законом України «Про судову експертизу», і внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів, тоді як для того, щоб бути спеціалістом достатньо володіти спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів; експерт повинен провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на задані судом питання, давати усні консультації та письмові роз'яснення, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, у разі потреби надавати суду технічну допомогу. Відмітимо, що письмові висновки експерта є підзвітним документом і впливають на доказову базу, слугують остаточним вердиктом експерта, тоді як діяльність спеціаліста є менш вагомою і має більш підготовчий характер; спеціаліст залучається до участі в справі з метою сприяння судові, надання останньому технічної допомоги, тоді як метою діяльності експерта є встановлення фактів, що мають значення під час вирішення справи по суті; діяльність експерта спрямована на отримання нової інформації про фактичні обставини справи, а спеціаліста – на сприяння надання консультативно-довідкової та технічної допомоги при встановленні обставин справи; різними є способи застосування спеціальних знань експертом і спеціалістом, експерт здійснює спеціальне дослідження, зміст якого знаходиться поза межами процесуальної регламентації, а спеціаліст експертного дослідження не проводить, він, як правило, бере участь у здійсненні судом процесуальної дії; суд може не залучати до участі в справі спеціаліста, якщо хтось із суддів володіє спеціальними знаннями (наприклад, для кваліфікованого проведення огляду доказів), тоді як експертиза проводиться виключно експертом [7].

Значення експертизи в господарському, цивільному та кримінальному процесі зводиться до наступного: висновок експерта є джерелом доказової інформації; за допомогою експертизи з'ясовуються ознаки, походження і причинні зв'язки окремих фактів та механізми їх утворення; експертиза дозволяє визначити час початку та вплив окремих явищ; експертиза дозволяє вирішити питання про тотожність осіб, предметів, речовин, їх групової належності; експертиза дозволяє виявити склад речовини, дати якісну й кількісну характеристику елементів; експертиза дає можливість встановити факти, які мають юридичне значення; експертиза допомагає дати

правильну юридичну оцінку факту, явищу; експертиза є засобом запобігання правопорушень, а також окремих судових помилок.

Список використаних джерел:

1. Бутырин А. Ю. Теория и практика судебной строительно-технической экспертизы / А.Ю. Бутырин. – ОАО "Издательский Дом "Городец". СПС "Консультант Плюс".
2. Постанова Вищого Господарського Суду України від 23.03.2012 р. № 4 "Про деякі питання практики призначення судової експертизи"
3. Циркаль В. Проведення експертизи у суді: організаційні питання / В.Циркаль // Право України. – 2004. – № 1. – С.62-67.
4. Петрухин И.Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И.Л. Петрухин. – М.: Юрид. лит., 1964. – 274 с.
5. Самсонов Г.А. Оценка следователем заключения эксперта-криминалиста / Г.А.Самсонов // Советская криминалистика на службе следствия. – М., 1958. – Вып.10. – С. 96-115.
6. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза: Курс общей теории / Т.В. Аверьянова. – М.: Норма, 2006. – 480 с.
7. Глушкова Д.Г. Співвідношення понять «спеціаліст» та «судовий експерт» за новим процесуальним законодавством України / Д.Г.Глушкова // Вісник НУВС. – 2005. – № 30. – С.103-111.

Прокопаніч Г. К. Использование специальных знаний в уголовном, гражданском и хозяйственном процессе Украины / Г. К. Прокопаніч // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 1. – С. 266-271.

В статье проанализированы научные данные, освещающие современное состояние использования специальных знаний в уголовном, гражданском и хозяйственном процессах. Исследовано существующие научные определения понятия специальных знаний и проблемные вопросы уровней и форм использования этих знаний. Обобщено научные и организационные аспекты использования специальных знаний в хозяйственном и уголовном процессе.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, эксперт.

Prokopanych G. K. Utilization the special knowledges in criminal, civil and economic procedure of Ukraine / G. K. Prokopanych // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2013. – Vol. 26 (65). № 1. – P. 266-271.

The existing normative documents which regulate the application of special knowledge in criminal procedure, civil trial, commercial litigation, in particular, those which devoted to the use of special knowledge of a skilled specialist and an expert at permission of commercial disputes have been analyzed. Scientific and organization aspects of using special knowledge in criminal procedure, commercial litigation have been generalized.

Keywords: special knowledge, skilled specialist, expertise.